

Забезпечення конституційних принципів в умовах воєнного стану: досвід Конституційного Суду України

***Віктор Городовенко,**
суддя Конституційного Суду України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України,
представник України
в Консультативній раді європейських суддів
при Комітеті міністрів Ради Європи*

Вже одинадцятий рік триває збройна агресія російської федерації проти України, яка розпочалась 20 лютого 2014 року і набула повномасштабного характеру 24 лютого 2022 року. Увесь цей час Конституційний Суд України стоїть на сторожі верховенства Конституції України як Основного Закону держави та стежить за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина, на жоден день не припиняючи реалізацію своїх юрисдикційних повноважень щодо забезпечення конституційних принципів та гарантій.

У зв'язку із оголошенням в Україні воєнного стану з 24 лютого 2022 року на початку березня 2022 року Україна повідомила Генеральних секретарів Ради Європи та ООН про відступ від низки зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, а саме: статей 3, 8(3), 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 Пакту, а також статей 4 (3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16 Конвенції, статей 1, 2, 3 Додаткового протоколу до Конвенції, статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції, та регулярно повідомляла про такий відступ у зв'язку із черговим продовженням дії воєнного стану. При цьому у квітні 2024 року Україна повідомила про зменшення переліку зобов'язань, від яких Україна відступає у зв'язку з воєнним станом; відступ від раніше визначених статей 3, 8(3), 9, 13, 20, 22, 24, 26, 27 Пакту та статей 4(3), 9, 13, 14, 16 Конвенції (стосовно заборони примусової чи обов'язкової праці, дискримінації, обмеження свободи думки, совісті і релігії, політичної діяльності іноземців; права на ефективний засіб правового захисту) було скасовано.

Венеційська Комісія у Доповіді від 19 червня 2020 року CDL-AD(2020)014 „Дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану – міркування“ в аспекті заходів, застосовуваних державами для боротьби з пандемією коронавірусу COVID-19, виділила три основні інструменти, які застосовує законодавство про права людини для врегулювання надзвичайних ситуацій: винятки з прав людини, обмеження прав людини та відступ від таких прав. Венеційська Комісія також зазначила, що при застосуванні таких інструментів необхідно дотримуватися певних загальних принципів, метою яких є мінімізація шкоди основним правам людини, демократії та верховенства права; та оцінювати їх на відповідність принципам необхідності,

пропорційності та тимчасовості, які є важливими внутрішніми гарантіями проти зловживань; при цьому оцінка цих трьох умов не є питанням, яке можна вирішити раз і назавжди, адже ситуація постійно змінюється і такі зміни повинні віддзеркалюватися в застосовуваних заходах (вони можуть стати жорсткішими в разі погіршення ситуації та повинні стати менш строгими, якщо ситуація покращиться); повага до згаданих принципів повинна підлягати ефективному, позапартійному парламентському контролю та змістовному судовому контролю, що здійснюється незалежними судами. Слід зауважити, що дані підходи є застосовними і в умовах воєнного стану.

Практика Конституційного Суду України свідчить про те, що навіть в умовах воєнного стану та відступу України від низки зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права він обстоює позицію щодо недопустимості порушення сутності конституційних прав і свобод. При цьому з огляду на те, що у Конституції України визначено стратегічний курс України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі (абзац п'ятий преамбули, пункт 5 частини першої статті 85, частина третя статті 102, пункт 1-1 статті 116), Конституційний Суд України у провадженнях зважає на надбання спільноти (*acquis communautaire*) у цілому та на відповідні предметові конституційного контролю окремі акти Європейського Союзу зокрема (абзац перший підпункту 3.5 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 листопада 2023 року № 9-р(II)/2023).

Розглядаючи справи щодо обмеження окремих прав і свобод людини і громадянина, Конституційний Суд України оцінює їх на відповідність принципам необхідності, пропорційності (домірності) та тимчасовості, а також зважає на поточну ситуацію в державі (соціально-економічну, військову, політичну тощо).

У своїх рішеннях Конституційний Суд України виклав низку юридичних позицій стосовно критеріїв оцінки допустимості обмежень прав і свобод людини і громадянина. Так, „відповідно до принципу верховенства права (правовладдя) законодавець може обмежувати конституційні права людини і громадянина за дотримання умов, визначених Конституцією України“ (абзац другий підпункту 2.8 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 5 липня 2023 року № 5-р(II)/2023), „втручання держави в конституційне право можливе на підставі приписів, що відповідають вимозі юридичної визначеності, та лише за допомогою засобів, які є домірними“ (абзац другий підпункту 4.5 пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 16 листопада 2022 року № 9-р(II)/2022), „обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи

законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права“ (абзац третій підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016), „співвідношення між поставленою метою та засобами її досягнення має відповідати вимогам принципу домірності, який забезпечує справедливий баланс між вимогами захисту загального інтересу та потребою забезпечити індивідуальні права особи, відповідно до якого цілі обмежень прав людини мають бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежено“ (абзац другий підпункту 4.2 пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022).

Протягом дії в Україні воєнного стану предметом розгляду Конституційного Суду України були питання захисту гарантованих Конституцією України людської гідності, права власності, права на працю, права на житло, соціальних гарантій, права на судовий захист, індивідуалізації юридичної відповідальності та ін.

Пріоритетним у соціальній сфері Конституційний Суд України визначив соціальний захист та матеріальне забезпечення військовослужбовців – захисників і захисниць України, та членів їх сімей, зважаючи на реалії, пов'язані зі збройною агресією Російської Федерації проти України, роль Збройних Сил України та інших військових формувань в обороні Української держави, її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності а також те, що відповідні конституційні принципи є осердям конституційного ладу України, тож від їх захисту залежить його втілення загалом, зокрема й гарантованих Конституцією України прав і свобод людини і громадянина (пункт 5 мотивувальної частини Рішення від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022).

Незважаючи на те, що реалії воєнного стану впливають на оцінку домірності обмежень конституційних прав і свобод, Конституційний Суд України обстоює позицію щодо непорушності сутності останніх. Так, розглядаючи справу щодо конституційності законодавчих приписів, які надавали можливість звертати стягнення на пенсію боржника, яка є єдиним джерелом доходів (основним джерелом існування) особи та розмір якої дорівнює прожитковому мінімуму, встановленому законом, Конституційний Суд України визнав вказані приписи неконституційними і наголосив, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, їх установлюють виключно Конституція і закони України, вони мають відповідати правомірній меті, бути обумовлені суспільною потребою досягнення цієї мети, домірними; у разі обмеження конституційного права (свободи) законодавець зобов'язаний запровадити таке нормативне регулювання, яке уможливить оптимальне досягнення правомірної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права (свободи) і не порушуватиме

сутності такого права. Забезпечуючи реалізацію конституційного права на судовий захист та публічний порядок у сфері судочинства (це стосується і виконання судових рішень), держава може визначати обмеження щодо реалізації інших прав і свобод людини, зокрема її прав у сфері соціального захисту. Однак законодавець зобов'язаний унормувати ці питання, уживаючи домірних заходів для досягнення справедливого балансу між захистом публічних інтересів і конституційних прав людини на соціальний захист та достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, не порушуючи сутності цих прав (*абзаци перший, четвертий підпункту 5.1 пункту 5 мотивувальної частини Рішення від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023*).

Навіть в умовах воєнного стану Конституційний Суд України обстоює непорушність засадничих конституційних принципів, зокрема людської гідності. Так, розглядаючи справу щодо особистого і сімейного життя особи, засудженої до довічного позбавлення волі, в аспекті законодавчого упущення стосовно ненадання законодавчими приписами такій особі можливості відвідати свого тяжкохворого близького родича або бути присутнім на його похованні, навіть з огляду на те, що конституційне право на повагу до особистого і сімейного життя (стаття 32 Конституції України) може бути обмежено в умовах воєнного стану, та на проголошення Україною можливості відступу від статті 8 Конвенції та статті 17 Пакту, якими гарантовано дане право, Конституційний Суд України наголосив, що людська гідність – це абсолютна цінність, яка притаманна кожній людині, навіть якщо її засуджено за особливо тяжкі злочини; гідність людини ніхто і за жодних обставин не може обмежувати чи заперечувати, як і рівність усіх людей у своїй гідності та невіддільність їхніх засадничих прав. Навіть якщо людина скоїла особливо тяжкі злочини та відбуває за них кримінальне покарання у вигляді довічного позбавлення волі, режим відбування такого покарання має відповідати людській гідності як абсолютній цінності. Конституційний Суд України також наголосив, що абсолютна цінність людської гідності – це передусім однаково гуманне ставлення до кожного та повага до сутності людської природи безвідносно до особистого, соціального чи іншого статусу. Тому механізм виконання та відбування кримінальних покарань для всіх засуджених до позбавлення волі осіб, незалежно від тяжкості скоєних ними злочинів, не може призводити до знищення людини як особистості, приниження та знецінення її моральних, психологічних, духовних якостей і потреб, скасування права кожного на людяне ставлення до себе, а також нівелювати сутнісний зміст конституційних прав і свобод людини (*абзац п'ятий підпункту 2.2.1, підпункт 2.2.2 підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023*).

Отже, вирішуючи питання забезпечення конституційних принципів в умовах воєнного стану, Конституційний Суд України зважає на акти міжнародного права, усталену практику Європейського суду з прав людини, рішення конституційних судів європейських держав, висновки Венеційської

Комісії, що з огляду на стратегічний курс України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі має важливе значення для наближення національної правової системи до європейських і міжнародних стандартів. Розглядаючи питання щодо конституційності обмежень прав і свобод людини і громадянина, Конституційний Суд України у кожній конкретній справі оцінює відповідність таких обмежень критеріям необхідності, пропорційності і тимчасовості та враховує поточну ситуацію в державі з тим, щоб не допустити нівелювання сутності відповідних конституційних прав і свобод. І навіть в умовах воєнного стану Конституційний Суд України у своїх рішеннях обстоює утвердження в Україні правовладдя, демократії та людських прав як тріади засадничих європейських цінностей.